

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1970.2.02>

J. KAHK, A. VASSAR

LENINI ÕPETUS KAPITALISMI ARENEMISE KAHEST TEEST PÕLLUMAJANDUSES JA MÕNINGAID EESTI AGRAARAJALOO PROBLEEME

V. I. Lenini ammendamatus teoreetilises pärandis on marksistliku teooria üldkõikumuste ning töölis- ja revolutsioonilise liikumise teooria kõrval olulisel kohal kapitalistliku agraararengu problemaatika. Teatavasti kujunes revolutsioonieelsel Venemaal põhiliseks võitlus agraarküsimuse lahendamise eri teede ehk meetodite pärast. Seoses sellega arendaski V. I. Lenin välja õpetuse kapitalismi arenemise kahest, nimelt «preisi» ja «ameerika teest» Venemaa põllumajanduses.¹ Kodanlik-demokraatliku revolutsiooni teooria koostisosana oli see õpetus revolutsiooni põhiküsimuse parima lahenduse ning töölisklassi ja talurahva liidu loomise teenistuses.

Marksistlikud ajaloolased ja majandusteadlased on sellele V. I. Lenini õpetusele järjest suuremat tähelepanu pööranud, eriti sõjajärgseil aastail.²

Kapitalismi kahe arenemise teoreetiline problemaatika on säilitanud nii teaduslik-teoreetilise kui ka poliitilise aktuaalsuse, kuna tegemist on ju ajaloolise hinnangu andmisega omal ajal valitsevate klasside poolt läbi viidud olulistele ja suurte tagajärgedega poliitilistele manöövritele. Lääne-Saksamaa revanšistlikult meelestatud ajaloolased (eriti selgelt ilmneb see nn. Göttingeni töögrupi tegevuses) on alates 1960. aastast eriti intensiivselt püüdnud õigustada preisi junkrute agrarpoliitikat ja kahtluse alla panna teesi talupoegade maa ulatuslikust röövimisest preisi tüüpi arenemise võidulepääsemise tagajärjel.³

Lenini õpetusele kapitalismi arenemise kahest teest püütakse järgnevalt läheneda kui metodoloogilisele ja meetodilisele tunnetusvahendile, mida ajaloolased on edukalt kasutanud juba aastakümneid, mille rakendamisel aga meid ikka veel ootab avastamisrõõm nii nüüd kui ka edaspidi. Lenini sellegi õpetuse näol on meil tegemist meetodiga, mille efektiivsus tema oskuslikul dialektilisel rakendamisel suureneb koos lahendatavate probleemide raskusega.

¹ Kriipsutades alla kahe arenemise teoreetilise vastandlikkust, on V. I. Lenin neile andnud erinevaid tinglikke nimetusi: «preisi tee» ja «ameerika tee», revolutsiooniline tee ja reformide kaudu minev tee ning mõisniklik-junkurlik ja talupoeglik tee.

² С. П. Трапезников, Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях. Рмт.: Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. Т. I. М., 1967; П. И. Малахинов, О двух типах аграрной эволюции в России. Улан-Уде, 1962; А. М. Анфимов, В. И. Ленин о характере аграрных отношений в России в начале XX века. «Вопросы истории», 1960, № 4; А. М. Анфимов, Прусский путь развития капитализма в сельском хозяйстве и его особенности в России. Sealsamas, 1965, № 7; А. М. Анфимов, Ленин и проблемы аграрного капитализма. «История СССР», 1969, № 4; А. М. Анфимов, Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX — начало XX века). М., 1969; G. Moll, Zum Verlauf des «preussischen Weges» der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft Mecklenburgs. «Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschaftswissenschaftliche Reihe» 1964, H. 4; H. Bleiber, Zur Problematik des preussischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» 1965, H. 1.

³ Georg Moll, Die kapitalistische Bauernbefreiung im Klosteramt Dobbertin (Mecklenburg). Zum «preussischen Weg» der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. Rostock, 1968, lk. 23.

Nii Vene impeeriumi sisekubermangudes kui ka Balti provintside (sealhulgas Eesti) ühiskondlik-majandusliku arenemise puhul XIX sajandil on tegemist ühe ja sama arenemistüübi ehk -mudeliga — feodalismi piinavalt aeglase taganemisega kapitalismi ees. Seetõttu aitavad Lenini iseloomustused, mida ta andis Vene kubermangudes valitsenud ühiskondliku situatsiooni põhijoontele ja arenemise üldtendentsidele, õigesti ja paremini mõista ka Eesti ajaloos asetleidnud vastavaid protsesse.

Eesti kodanlikule ajalooteadusele ei olnud XIX sajandi esimene pool näiteks XVII sajandiga võrreldes mitte üksnes väheuuritud, vaid ka kuidagi omapäraselt lihtne ajajärk, mille käsitlemisel juhinduti ajaloolistest paralleelidest ja võeti üle stereotüüpe teiste maade ja rahvaste ajaloost. Nagu Preisi riigis, nähti ka Baltimaadel kõige alguses valgestustatud valitsejate — ühelt poolt Friedrich Suure, teiselt poolt Katariina Suure — talurahvakaitse-poliitikat, millele järgnesid jällegi täpselt Preisi eeskujul agraarreformid. Kodanliku Eesti historiograafia oli 1816.—1819. aasta reformide hindamisel küllaltki kobav ja kõhklev. Ühelt poolt räägiti ja kirjutati sellest, et talupoegadele anti vabadus, teiselt poolt aga juhiti tähelepanu sellele, et see vabadus oli tegelikult vaid lindpriius ja et nn. teorendi ajal jäi vana feodaalne sunnisüsteem tegelikult püsima.⁴

Juba V. I. Lenini esimesed tööd andsid purustava hoobi narodniklikele unistustele Venemaa erimissioonist ja külakogukonnast, mis vene rahva pidi kapitalistliku format-siooni pattulangemisest päästma. Nende asemele tuli ajalookäsitlus, millest lähtudes asuti ka matemaatilisi-statistilisi meetodeid rakendades loodusteadusliku täpsusega uurima Venemaa ühiskondlik-majanduslikku arenemisprotsessi kui feodalismi ja võidukalt peale-tungiva kapitalismi vahel toimuvat äärmiselt komplitseeritud võitlust. Mingi omapärase järellainetusena kajastus see murrang pool sajandit hiljem, kui asuti ajama eesti rahva ajaloo selle perioodi marksistlik-leninliku käsitluse esimesi vagusid. Muidugi ei olnud Ees-tis enam tegemist narodniklike naiivsete kontseptsioonide kummutamisega, kuid selles, et ühiskondliku arenemise peateljena hakati nägema keerukat ühelt majanduslikult format-sioonilt teisele ülemineku protsessi, on paralleelid käegakatsutavad. Kõige olulisemaks sammuks seejuures oli formatioonidevahelise piiri asetamine 1816.—1819. aasta reformide päevilt XIX sajandi keskpaiku teostatud reformide aega.⁵ Väliselt võis see tunduda lihtsalt üleliidulise perioodiseeringu rakendusena Eesti ajaloos. Tegelikult oli aga tegemist küsi-muse sisulise ümberhindamisega, mis andis võimalused praegugi veel jätkuvaiks vilja-kaiks uurimistöödeks.

Kapitalistlike tootmissuhete võidulepääsu momendi kindlakstegemisel on võimalik tugineda kahele V. I. Lenini seisukohale. Oma töös «Karl Marx» rõhutab ta, et kapitalism võidab siis, kui ka töö kaubaks muutub.⁶ Ühtlasi aga märgib ta, et kapitalistlike tootmis-suhete olemasolu tõestamiseks ei piisa ainuüksi vabapalgalise tööjõu olemasolu faktist, vaid tuleb ka tõestada, et seda tööjõudu kasutatakse kapitalistlikus ettevõttes. «Selleks, et tõestada, kuivõrd õige on, et varatu talurahvas kuulub hingemaad omavate palgatööliste klassi,» kirjutab Lenin oma töös «Kapitalismi arenemine Venemaal», «ei tule mitte ainult näidata, kuidas ja milline talurahvas oma tööjõudu müüb, vaid ka seda, kuidas ja millised ettevõtjad tööjõudu ostavad.»⁷ «Vabastusreformide» kasutamine feodalismi ja kapitalismi kronoloogilise piirina heideti kõrvale eeskätt just selle pärast, et kuigi neil aastail väljaantud seadustega formaalselt välja kuulutati vabadus, kehtestati samal ajal sellised sätted ja tingimused, mis talupoja tööjõul kaubaks muutuda ei lasknud ja võimaldasid mõisates domineerima jääda feodaalseil tootmissuhetel. Ajal, mil Eesti NSV ajaloo esimestes marksistlikes üldkäsitlustes need põhimõtted fikseeriti, ei olnud nende kinnituseks uurijate käsutuses sageli palju muud, kui koloriitsed olustikupil-

⁴ Eesti rahva ajalugu. III kd. Tartu, 1935, lk. 1493.

⁵ Г. Мосберг, А. Вассар, Основные вопросы периодизации истории Эстонской ССР. «Вопросы истории», 1950, № 10, lk. 67.

⁶ Teosed, 21. kd., lk. 45.

⁷ Teosed, 3. kd., lk. 140. Seoses selle probleemiga on põhjust tähelepanu juhtida L. V. Milovi hiljuti ilmunud artiklile, kus antakse kapitalistlike tootmissuhete tekke huvi-tav ja põhjalik teoreetiline käsitlus. (Л. В. Милов, О некоторых вопросах первоначаль-ного накопления и генезиса капитализма в России. «Вопросы истории», 1969, № 7, lk. 89—108).

did rõhuvast teorjuslikust olukorrast, mis eriti selgelt kajastuvad H. Kruusi uurimuse «Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndal aastail»⁸ lehekülgedel. Tollak puudusid veel täpsemad statistilised andmed, olid läbi uurimata talurahva tegelikku olukorda kajastavad kohtumaterjalid. Nüüd on see töö osalt juba tehtud ja saadud täpsemaid andmeid, mis kinnitavad eespool esitatud põhikontseptsiooni. Küllaltki kujukad on nn. oklaadiraamatute andmed talupoegade tegeliku liikumisvabaduse kohta pärast nende formaalset vabakkuulutamist. Neist selgub, et näiteks Eestimaa kubermangu eramõisates lahkus ajavahemikul 1835—1849 igal aastal oma kogukonnast alla 1000 talupoja, s. o. vähem kui 1 protsent kubermangus elavatest meessoost talupoegadest.⁹ Järva maakonna kohta õnnestus kindlaks teha, et aastail 1835—1844 oma elukohta vahetanud talupoegade arv oli isegi väiksem kui aastail 1816—1825.¹⁰

Ka Saksa Demokraatliku Vabariigi ajaloolaste hulgas on viimasel ajal süvenenud arusaamine, et Saksamaal domineerisid pärast talupoegade vabakkuulutamist 1807. aastal ja enne 1848. aasta revolutsiooni mõisnike-talupoegade suhetes feodalismi elemendid palju suuremal määral, kui varem arvati. Kui veel mõni aeg tagasi esines arvamust, et 1820.—1830-ndate aastate agraarkriis oleval Saksamaal likvideerinud «feodalismi viimased jäänused», siis nüüd on enamik ajaloolasi asunud kindlalt seisukohale, et feodaalsuhted valitsesid kuni 1848. aasta revolutsioonini kõigil elualadel.¹¹ «Tegelikult ei mõjutanud pärisorjuse kaotamine mingil määral otsustavalt mõisnike ja talupoegade vahetkorda,» rõhutab G. Moll, iseloomustades agraarreformi Preisil, «vaid alles reguleerimisprotsessi käigus algav tootmissuhete ümberkujunemine tõi endaga lõpuks kaasa mõisamajanduse emantsipeerumise majanduslikult suveräänseteks junkurlikeks majandeks.»¹²

Uhtlasi on toimunud selleks ajaks talupoegade formaalne vabastamine ning siitpeale hakkab Eesti ala põllumajanduses eksisteerima kapitalismi kahe arenemistee võimalus. Sellest perioodist pärinev allikaline materjal räägib eeskätt valitsevate klasside tegevusest. Juba XVIII sajandi lõpust aga algab Balti kubermangudes perioodika hoogne arenemine ja kõik mõisnike poolt väljaantavad ajakirjad räägivad eeskätt ainult sellest, kuidas mõisnikud «põllumajandust arendavad» ja talupoegade olukorra üle «muret tunnevad». Kuni XIX sajandi 70-ndate aastateni pole praktiliselt ühtegi perioodilist väljaannet, mis vähegi põhjalikumalt räägiks ekspluateeritavate masside tegevusest ja saatusest. Ja taoline olukord ei valitse ainult trükisõnas, parem pole lugu arhiivideski. Ühel pool maapäevad ja mitmesugused aadlikomisjonid, kes paksude foliantide viisi protutseerivad akte ja dokumente, teisel pool kihelkonna- ja vallakohtute protokolliraamatukesed, mille lehekülgedele talupoeg tavaliselt sattus vaid siis, kui ta peksa sai või mingil muul viisil karistuse alla langes. Väga kergesti võib siin tekkida omapärane aberatsioon: nende materjalidega tutvudes võib hakata arvama, et mõisnikeklassi majanduslik tegevus oli tõepoolest ainuke edasiviiv tegur, ja kui mitte poliitilise, siis vähemalt majandusliku progressi kandja.

Oma õpetusega kapitalismi arenemise kahest teest põllumajanduses ei andnud Lenin mitte ainult selge ja õige perspektiivi kaasaegsele revolutsioonilisele liikumisele nii olulises küsimuses, nagu seda on agraarküsimus, vaid tõstis ka XIX sajandi ja XX sajandi alguse ajalookäsitluse kvalitatiivselt uuele tasemele. Traditsioonilis-klassitsistlik ajaloo uurimise metodoloogia peab üldse lubamatuks küsimuse asetust, kuidas oleks võinud mõni sündmus või ajaloo protsess areneda. Ajaloolane tohtivat rääkida ja kirjutada ainult sellest, mis tegelikult oli ja kuidas oli. Tegelik ajaloo uurimise praktika on selle liiga kivilinenud printsiibi juba ammu hüljanud, sest kramplik piirdumine vaid selle fikseerimisega, mis tegelikult aset leidis, välistab rangelt võttes kõik võimalused hinnanguiks ja võrdlusteks ning sunnib uurijale peale tagantjärele heakskiitja positsiooni. Leninlikule

⁸ Tartu, 1930.

⁹ RAKA (=Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 178, nim. 1, s.-ü. 4885—4888.

¹⁰ Sealsamas, s.-ü. 2642 ja 4888.

¹¹ H. Bleiber, Zur Problematik des «preussischen Weges» der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft» 1965, H. I, lk. 61.

¹² Georg Moll, Die kapitalistische Bauernbefreiung im Klosteramt Dobbertin (Mecklenburg), lk. 58.

ajaloometodoloogiale on aga iseloomulik realistlikele ajaloolise arenemise võimalustele kõige tõsisema tähelepanu pööramine. Leninlik kapitalismi kahe arenemistee kontseptsioon on rajatud küsimuse asetusele: milline oleks võinud kapitalismi ja üldse tootlike jõudude arenemine olla, kui oleks hävitatud mõisnike maavaldus ja arenemise juhtijaks oleks saanud kapitalistlikuks farmeriks ümberkasvatav talupoeg.

«Nimetaksime neid kahte kodanliku arenemise objektiivselt võimalikku teed preisi tüüpi ja ameerika tüüpi teeks,» kirjutab V. I. Lenin. «Esimesel juhul feodaalne mõisamajandus kasvab aeglaselt ümber kodanlikuks, junkurlikuks, määrates talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele, kusjuures eraldub väike vähemus «grossbauereid» («suurtalunikke»). Teisel juhul mõisamajandust pole või selle purustab revolutsioon, mis konfiskeerib ja killustab feodaalmõisad. Talupoeg on sel juhul ülekaalus, muutudes põllumajanduse ainsaks edasivijaks ja evolutsioneerudes kapitalistlikuks farmeriks. Esimesel juhul on evolutsiooni peamiseks sisuks pärisorjuse ümberkasvatamine võlaorjuseks ja kapitalistlikuks eksploateerimiseks feodaalne — mõisnike-junkrute maadel. Teisel juhul on peamiseks jooneks patriarhaalse talupoja muutumine kodanlikuks farmeriks.»¹³ V. I. Lenin rõhutab, et alates pärisorjuse languse ajast avalduvad need mõlemad evolutsioonitüübid Venemaa majanduslikus ajaloos selgesti. Talupoeg on seega asetatud võimaliku progressi kandja positsioonile, mõisnik aga tõugatud progressi ainuesindaja võltspjedaalilt. V. I. Lenin rõhutab, et just mõisniklik-junkurliku arenemistee võidulepääsemise tõttu oli põllumajanduse tehniline progress Venemaal ebatavalisel ja lubamatult aeglane ja mõisnike-aadlike latifundiumid olid «vene elus majandusliku evolutsiooni piduriks, rõhumise, barbaarsuse, tatarluse lõpmatute vormide allikaks».¹⁴

V. I. Lenini õpetuse tuumaks põllumajanduse kahest kapitalistlikust arenemisvõimalusest ja nende võitlusest enne rahvusliku arenemistee lõplikku väljakujunemist on küsimus maavaldusest. K. Marxi õpetust kodanliku majandusvormi loomisest põllumajanduse allutamiseks kapitalile süvendas V. I. Lenin kontseptsiooniga kahe tee või meetodi võitlusest. Vana maavaldus pidi igal juhul aset andma uuele, kodanlikule, kusjuures tema mõisniklik-kodanlik *resp.* junkurlik ümberkujundamine oli preisi, talupoeglik-kodanlik lammutamine aga ameerika tee majanduslikuks aluseks. Esimesel juhul seisab küsimus nii mõisnike kui ka talupoegade maaeraomanduse lõpliku kindlustamises (muidugi kuni proletaarse revolutsiooni), teisel juhul aga mõisnike maaomanduse vägivaldses hävitamises, kusjuures esimene neist oma aegluse ja võlaorjusega oli «proletariaadile ja talurahvale tuhat korda vaevalisem kui teine objektiivselt *võimalik*», lühem ja kiirem põllumajanduse kapitalistlik arenemistee.¹⁵

Tegemist on siinjuures alati ühe või teise arenemistee domineerimisega, kusjuures kõrvuti domineeriva teega võib teatud maa üksikuis rajoonides või sotsiaal-majandusliku süsteemi üksikute lülide või nähtuste näol esineda ka teise, allasurutud tee elemente.

Et konkreetne ajalooline tegelikkus ei lase end redutseerida ühele või teisele puhtakujulisele tüübile, sellele juhtis V. I. Lenin ise otseselt tähelepanu. «Muidugi on võimalikud üht või teist laadi kapitalistliku evolutsiooni elementide lõpmatult mitmekesised kombinatsioonid,» kirjutas ta 1907. aastal oma teose «Kapitalismi arenemine Venemaal» teise trüki eessõnas, «ja ainult lootusetud pedandid võiksid seejuures tekkivaid omapäraseid ning keerukaid küsimusi lahendada ainuüksi tsitaatidega ühest või teisest Marxi hinnangust mõne teise ajaloojärgu kohta.»¹⁶ Niisiis võib iga maa kapitalistlikus agraararengus täheldada kahe vastandliku tee dialektilist võitlust.

Ka Eesti agraarajaloo materjalidest võib leida huvitavaid andmeid, mis kinnitavad V. I. Lenini teesi kapitalismi ja üldse tootlike jõudude arenemise olulisest kiirenemisest farmerliku tee puhul. 1816.—1819. aasta reformid vabastasid balti mõisnike käed õige paljudest kitsendavatest feodaalsetest normidest ning nad said nüüd kõik võimalused muuta

¹³ V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud Esimeses Vene revolutsioonis. Teosed, 13. kd., lk. 211.

¹⁴ V. I. Lenin, Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. Teosed, 15. kd., lk. 75.

¹⁵ V. I. Lenin, Tallatud teed mööda. Teosed, 15. kd., lk. 28 jj.

¹⁶ Teosed, 3. kd., lk. 11.

oma majapidamistes töökorraldust, maid ümber planeerida, põllumajanduses uuendusi sisse viia (aga neid uuendusi juba tunti Inglismaal, osalt ka Saksamaal) ning sel viisil toodangut ning tootlikkust kiiresti tõsta. 1849.—1860-ndate aastate reformid laiendasid mõisnike õigusi vähe, samal ajal aga olid mõisnikud ja valitsus klassivõitluse surve all sunnitud looma teatud reaalseid tingimusi kapitalistlike suhete arenemiseks külas: talupojad said võimaluse maad pärieks osta ja kuigi kapitalistliku arenemise põhitüübiks põllumajanduses jäi ka edaspidi mõisniklik-junkurlik tee, lisandus sellesse nagu üksikuid farmerliku tee elemente. Ja just sellest ajast peale ning tänu just neile elementidele võime täheldada tootlike jõudude arenemises, eriti kaubatootmise osas, olulist kiirenemist, ja seda mitte üksi külas, vaid ka mõisas, kus mõisnikud on sunnitud rakendama hakkama ka vabapalgalist tööjõudu. Kui näiteks vaadelda, kuidas kubermanguvalitsuse statistilistel andmel Eestimaa kubermangus kasvas kartulitoodang, siis näeme, et ajavahemikul 1842—1860 suurenes see (võttes esimese nelja aasta keskmise 100-ks), mõisapõldudel 103 ja talupojad 108 protsendile, aastail 1861—1880 aga vastavalt 327 ja 270 protsendile. Liivimaal näib teraviljatoodangu suurenemine nii mõisa- kui talumaal kokku «linnupriiuse» aastail eelneva perioodiga võrreldes isegi aeglustuvat: aastail 1804—1824 oli juurdekasv 123, 1842—1860 112, 1861—1880 aga 136 protsenti.¹⁷

Balti aadli agraarpoliitilise tegevuse kohta säilinud arhiiviallikaist võime leida materjale, mis tunnistavad, kui üllatavalt selgelt tunnetasid valitsevate klasside esindajad ise mõnikord neid kahte arenemisperspektiivi, kusjuures nad muidugi energiliselt eitasid neile ebasoodsa tee võimalikkust. «Esimese seisukoha järgi, mis siin valitsema pääses,» resümeeris Eestimaa rüütelkonna 1842. aasta maapäeval toimunud diskussioonist kokkuvõtet tehes rüütelkonna sekretär, pidi garanteeritama mõisnike piiramatu omandiõiguse ja «agraarsuhete arenemine kulgema piiramatult ja millestki sõltumata», nii et «miski ei piiraks mõisnike hoogsat põllumajanduslikku tegevust».¹⁸ Teise seisukoha järgi võis teha mõningaid järeleandmisi ja talupoegadele anda teatud kasutusõigus nende käes oleva maa suhtes. Maapäevast osavõtnud mõisnike Peetzi ja Breverni arvates oli aga see teine tee, mille puhul jõudsalt oleks arenenud talumajandus, täiesti ebareaalne: «Et talupoja-seisusest kunagi kodanuseisus esile kerkib, mis aadlile oma intelligentsiga õhtlikuks rivaaliks muutub, seda võime rahulikult ära oodata — see on kujutlematu sauguses.»¹⁹

Kuidas kajastus Venemaa majanduslikus arenemises avanenud kahe tee võimalus poliitilises võitluses, sellele küsimusele pühendab V. I. Lenin eriti suurt tähelepanu Esimese Vene revolutsiooni päevil, analüüsides ühiskonna eri klasside ning parteide tegevust. Ta jõudis järeldustele, millel on üldisem tähendus ka Eesti ajaloo uurimise seisukohalt. Nende kohaselt kajastub poliitilises võitluses selgelt ühiskonna klassistruktuur. Selgelt eralduvad teineteisest talurahva ja valitsevate klasside (aadli, kodanluse ja õukondliku kamarilja) huvid väljendajad, kusjuures see, et viimaste huve kaitsevad mitu erinevat poliitilist rühmitust, ei oma mingit põhimõttelist tähtsust. Põhiline veelae, poliitilised barrikaadid asetsevad valitsevate klasside huvid kaitsete ja talurahva huvid kaitsete vahel. Kuid sealsamas paikneb ka kapitalismi kahe võimaliku arenemisteede demarkatsiooniliin. Valitsevas leeris endas ilmnevad vastuolud on algul osalt mõisnike-klassi sisemised vastuolud järeleandmiste vormi ja ulatuse küsimuses, hiljem aga, kui kapitalism on saavutanud juba kõrgema taseme, ka võitlus feodaalide ja kodanluse vahel.²⁰ V. I. Lenin räägib väga huvitavalt kahest kodanlusest. «Tänapäeva Venemaal on kaks kodanlust,» kirjutab ta ja nimetab üht neist tavalises mõttes küpseks ja üliküpseks kodanluseks. «Teine kodanlus, — see on täiesti ebaküpsete, kuid energiliselt küpsuse poole püüdlevate väikeste ja osaliselt keskmiste peremeeste, peamiselt talupoegade väga lai kiht,»²¹ märgib V. I. Lenin kapitalismi teist arenemisteed taotlevate talupoegade

¹⁷ J. Kahk, Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts. Tallinn, 1969, lk. 201, 245—246.

¹⁸ RAKA, f. 854, nim. 2, s.-ü. A I 81, l. 660.

¹⁹ Sealsamas, s.-ü. A III 9, l. 445.

²⁰ V. I. Lenin, Katse klassifitseerida vene poliitilisi parteisid. Teosed, 11. kd., lk. 207; V. I. Lenin, «Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon. Teosed, 17. kd., lk. 93; V. I. Lenin, Kolmas duuma. Teosed, 13. kd., lk. 106.

²¹ V. I. Lenin, Liberalism ja demokraatia. Teosed, 17. kd., lk. 514.

kohta. Valitsevate klasside agraarpoliitika majanduslikud ja sotsiaalpoliitilised eesmärgid põimuvad dialektiliselt ühte ja sageli on selle üheks oluliseks eesmärgiks kehtiva korra sotsiaalse baasi tugevdamine külas, mõisniklik-junkurlikku arenemisteed toetava külariikaste kihi edendamine.²² Klassivõitluse teravnedes nihkuvad mõisnikud vasemale ja on rohkem valmis järeleandmisteks, hiljem aga, kui oht väheneb, pendeldavad nad tagasi paremale.²³

Õigusega aga võib püstitada küsimuse, kui suurel määral võiksid V. I. Lenini poolt XIX sajandi lõpu ja XX esimeste aastakümnete kohta antud iseloomustused kehtida ka näiteks XIX sajandi esimese poole kohta. Näib, et niivõrd, kui võrd on tegemist kõige üldisemate majanduslike ja poliitiliste arenemistendentsidega. Sellele viitab otseselt ka V. I. Lenin ise, kirjutades nende kahe arenemisteede kohta: «Kogu Venemaa poliitilise vabastamise ajalugu on esimese ja teise kodanliku tendentsi vahelise võitluse ajalugu.»²⁴ Kahe kodanliku arenemistendentsi ja kaht tüüpi opositsiooni kontseptsiooni kasutab V. I. Lenin isegi ajalisel ja ruumilisel nii kauge perioodi kohta nagu Talurahvasõda Saksamaal XVI sajandi esimesel poolel.²⁵

Mõisnike klassisisese jõudude jaotuse kriteeriumiks ja lakmuspaberiks on kapitalistlike tootmissuhete areng. Feodaalseist tootmissuhetest hoiavad kramplikult kinni eeskätt need mõisnikud, kelle majapidamisi kapitalismi elementide areng pole veel puudutanud, neist positsioonidest on valmis, vähemalt teatud määral, loobuma eeskätt need mõisnikud, kelle majapidamised sel või teisel määral on juba tõmmatud kaubatootmise ja kapitalistliku arenemise orbiiti. Nii käsitab seda küsimust ka 1861. aasta talurahva-reformi eellugu ja teostamist uurinud nõukogude ajaloolane P. Zaiontškovski. Tema arvates ei olnud pärisõrjuse likvideerimisest XIX sajandi keskepaiku huvitatud kõrgaadl, kelle peamised sissetulekud ei laekunud oma majapidamisest, vaid mitmesugustest riigiametitist ja sinekuuridest. Samuti ei olnud reformist huvitatud see osa kesk- ja väikeaadlist, kelle majapidamistel oli veel põhiliselt naturaalmajanduslik iseloom.²⁶ «Liberaalse ideoloogia kandjaina esinesid peamiselt aadli selle osa esindajad, kes majanduse arenemise käigus olid tõmmatud kapitalistlike tootmissuhete orbiiti.»²⁷

Näib, et just see kriteerium, kui suurel määral mõisamajandus oli juba evolutsioneerumas mõisniklik-junkurlikuks majandiks, oli ka otsustav mõisnike jagunemisel preisi tüüpi agraarreformide pooldajateks ja igasuguseid järeleandmisi eitavateks konservatiivideks. Sellelaadise vastuolude seletamist mõisate suurusest, elanike arvust ja asustustihedusest tulenevate asjaoludega — niisuguseid seletuskatseid aga leidub viimasel ajal mõnede Nõukogude Eesti ajaloolaste töodes²⁸ — võib vaevalt pidada veenvaks. Mõõdunud sajandi keskepaiga agraarpoliitika probleemide sügavam käsitlus leninliku õpetuse valguses seisab veel ees.

Kahe võimaliku tee võitluse üks haripunktidest meie rahva ajaloos asub mõõdunud sajandi 50-ndate aastate lõpus ja 60-ndates aastates, mis on tulvil sotsiaalset käärimist ja majanduslikku uuenemist. Valitsev mõisnikeklass eesotsas isevalitsusega suutis revolutsioonilisest situatsioonist võitu saada. Vene talurahva võimsa vihapurske ja Poola-Leedu ülestõusu mahasurumine otsustas tegelikult ajapikenduse andmise ka baltisaksa mõisnikele ning siinsele erikorrale.

²² V. I. Lenin, Poliitilisi märkmeid. Teosed, 13. kd., lk. 392—393.

²³ V. I. Lenin, Kadettide võit ja töölispartei ülesanded. Teosed, 10. kd., lk. 189.

²⁴ V. I. Lenin, Liberalism ja demokraatia. Teosed, 17. kd., lk. 515.

²⁵ V. I. Lenin, Valimiskampaania põhimõttelised küsimused. Teosed, 17. kd., lk. 372.

²⁶ П. А. Зайончковский, Отмена крепостного права в России. М., 1960, lk. 89, 94.

²⁷ Sealsamas, lk. 56

²⁸ И. Я. Сильдмяэ, О некоторых спорных вопросах трактовки истории Эстонской ССР в XVIII веке. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 199. Tartu, 1967, lk. 83 ja 98; И. Я. Сильдмяэ, Разложение феодализма и генезиса капитализма в Эстонии XVIII века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1967, lk. 16; Л. Лооно, Аграрный вопрос в Эстонии в период обострения противоречий и кризиса феодального способа производства (1760—1820-е годы). (Исследование по истории экономической мысли). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1965, lk. 19, 28.

Talupoegade maakasutus ja kogukondlik korraldus Eestis oli feodalismiajal arenenud Venemaast mõneti erinevalt. Siin puudus külakogukond «miri» mõttes ja hingemaasüsteem maa perioodilise ümberjaotamisega. Juurdunud oli suhteliselt püsiv maakasutus talu- ja popsikohtade näol, süsteemiks oli kujunenud sulaste jaotamine tegu tegevate talude vahel. Kõige sellega seoses kulges mitmeti erinevalt ka talurahva kihistumine, kusjuures maatainimeste hulk oli külas suhteliselt väga suur. Need asjaolud ja sellest tulenev küla selgem polariseerumine (talupidaja-maatu) olid teatud eelduseks talupoegade maaomandi kiiremaks tekkimiseks ning maatameeste erinõudmiste kujunemiseks.

Oma uurimuses «Kapitalismi arenemine Venemaal» arvas V. I. Lenin Balti kubermangud rajoonide hulka, kus põllumajandus oli saajandi lõpukümnenditel «kapitalistlikult kõige rohkem arenenud».²⁹ Ta tõi juba sellal esile, et Balti kubermangud kuulusid kaubandusliku suunaga piimakarjakasvatuse piirkonda, kuigi see käis tollal vaid mõisamajanduse kohta. Kuid ka teraviljasaakide ning keskmise brutosissetuleku poolest seisis Balti kubermangud Euroopa-Venemaal esireas (tab. 1).

Tabel 1

Keskmine teravilja- ja kartulisaak ning brutosissetulek ühelt tiinult aastail 1881—1890*

	Rukis		Oder		Kaer		Kartul	
	setv.	rbl.	setv.	rbl.	setv.	rbl.	setv.	rbl.
Liivimaaal	8,3	61,10	8,2	53,30	10,0	41,50	66,6	126,55
Eestimaaal	7,3	56,20	7,8	55,40	8,9	40,05	59,6	102,40
Mittemustmulla-võõtte keskmine	5,8	38,75	6,2	33,15	7,8	26,50	43,0	83,85

* Tabel on koostatud Vene Põllumajanduse ja Riigivarade Ministeeriumi andmete alusel. (Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. VI. С.-Петербург, 1895, lk. 104—105, 108—109).

Balti kubermangude kiirem arenemine jätkus imperialismiperioodil, kuigi mitte enam nii hoogsalt. Nende alade suhteliselt kiiremast arenemisest rääkis Lenin ka Oktoobrirevolutsiooni päevil. Esinedes 11. (24.) jaanuaril 1918 III ülevenemaalisel nõukogude kongressil ütles ta: «On arusaadav, et üleminek sotsialismile Eestimaal, sellel väikesel, täieliku kirjaoskusega maal, mis koosneb põllumajanduslikest suurmajanditest, ei saa sarnaneda üleminekul sotsialismile peamiselt väikekondanlikul maal, nagu seda on Venemaa.»³⁰

Samal seisukohal asusid juhtivad eesti kommunistid. J. Anvelt kirjutas 13. juulil 1919: «Venemaa oma iseäraliste klassiliste vahelkordadega (määratusuur talurahvaprotsent oma külakonnamaadega, põllutööstuse-proletariaadi peaaegu täieline puudumine) ei saa Eesti töörahva vabariigi loomise juures niisugune eeskuju olla, millele kõigis asjus täpisealt järele aimata võiks. Meie ühiskondline arenemiseaste lubab ja nõuab mõneski küsimuses teistsugust korraldust.»³¹ Enam-vähem selgelt väljakujunenud ja suures enamuses oleva külaproletariaadi tõttu arvas H. Pöögelman, et Eesti küla sotsiaalne pilt on «palju enam Lääne-Euroopa kui Venemaa laadi».³²

Kuna põllumajanduses «on võimalikud üht või teist laadi kapitalistliku evolutsiooni elementide lõpmatult mitmekesised kombinatsioonid»,³³ siis tuleb ühiste ja erinevate

²⁹ Teosed, 3. kd., lk. 221; vrd. lk. 141.

³⁰ V. I. Lenin, Kolmas ülevenemaaline tööliste, soldatite ja talupoegade saadikute nõukogude kongress 10.—18. (23.—31.) jaanuaril 1918. Teosed, 26. kd., lk. 421; vrd. V. I. Lenin, Ülevenemaaline erakorraline raudteelaste kongress. Istung 13. (26.) jaanuaril 1918. Sealsamas, lk. 455.

³¹ J. Anvelt, Töörahva võimuvalitsuse kindlustamisest. Peterburis 1919, lk. 3.

³² H. Pöögelman, Aäremärkused Venemaa Kommunistlise Partei programmi juurde. Peterburi, 1919, lk. 10.

³³ V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, 3. kd., lk. 11.

joonte selgitamiseks veelgi põhjalikumalt süveneda preisiliku agrarevolutsiooni Lääne-mereprovintside (Balti erikorra) varianti, teise, ameerikaliku tee osas aga eesti ja läti talurahva ja demokraatide püüdlustesse ja nõudmistesse ning nende majanduslikku alusesse, et siin õigesti hinnata kodanlik-demokraatlike ja sotsialistlike revolutsioonide eeldusi ja käiku, sotsiaalseid jõude, vigu ja võite.

Nõukogude Eesti teadlased on andnud kapitalistliku põllumajanduse arenemise ja talurahva kihistumise põhijooned, rõhutanud feodaaljäänuste püsimist kuni Oktoobrirevolutsioonini ning nende pidurdavat mõju majanduse ja ühiskonna arenemisele. Võitluse üldtaust (ühelt poolt umbes tuhatkonna mõisniku ülekaalukas maavaldus, teiselt poolt ligi seitseskümend viis tuhat ostu- ja renditalupoega, kustuures maaproletariaadi ja poolproletariaadi protsent oli kõrge) on meie ajaloo üldteostes küllalt hästi esile toodud. Seejuures on sõjajärgsetes käsitlustes järjekindlalt arvestatud Lenini õpetust kodanliku agrarise arenemise kahest tüübist. Ometi on aga võimalik seda õpetust järjest süvendatumalt aluseks võttes uurimistöös veelgi edasi minna ja üksikasjalikumalt valgustada nii siseturu, mõisa- ja talumajanduse arenemist kui ka talurahva diferentseerumist, agrarpoliitikat ja maal käivat klassivõitlust.

Kuni nõukogude võimu kehtestamiseni 1917.—1918. aastail polnud vana teoorjusliku mõisamajanduse muutumine puhtkapitalistlikuks junkrumajanduseks Eestis lõpule jõudnud ning selle ajani kestis siin tegelikult Lenini poolt tabavalt iseloomustatud üleminekusüsteem. Üleminekusüsteemi nii pikka kestust on ilmekalt esile toonud juba varasemad marksistlik-leninlikud uurijad J. Anvelt ja J. Reesen. Seni aga on lepitud vaid suuremate üldistustega, ilma et oleks näidatud selle üleminekusüsteemi arenemist nii ajalisel kui ka rajooniti, rääkimata eri mõisamajandirühmade väljaselgitamisest. Viimane nõuaks hoopis teist laadi statistilist materjali kui see, millega uurijad seni on opereerinud.

Mõisniklik-aadellikud saksa uurijad E. v. Bodisco, A. Tobien, G. v. Stryk jt. püüdsid oma töödes kapitalismiaegseid mõisamajandeid näidata põllumajandusliku progressi ainuvõimalike kandjaina ja eestvedajaina, kogu siinset agrarikorda aga eeskujulikuna ja üldistes huvides lahendatuna. Nii majanduslikel kui ka poliitilistel põhjustel pidi suurmaamajandusele jääma maa saatuse juhtimine, väikeomandile aga loodama üksnes eeldused aktiivsemaks osavõtuks maa avalikust elust «alluva partneri» rollis.

Suurmaamandile allutatud «kaasamängija» ossa mõistetud talupojad ja nende ideoloogid C. R. Jakobson, J. Köler, Fr. R. Kreutzwald jt. aga kritiseerisid 60-ndaist aastaist peale teravalt mõisnike «teenäitamist». Nad nägid progressi tõelist esindajat just mõisnike antipoodis ning nõudsid tingimuste loomist talumajanduse vabaks arenemiseks. Alguks nähti, et talupojad saaksid enda kätte ainult osa mõisamaid, kuid iga uue demokraatliku fõsulainega suurenesid nõudmised ja saavutasid oma esimese apogee 1905. aasta detsembris. Kuigi selle nõudmise esitajaks olid peamiselt maaproletaarlased ja kehvikud, oli ta ometi talurahva üldloosungiks kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis. Revolutsioon näitas selgemalt kui kogu eelnev poole sajandi pikkune ajalugu, et kujunenud majanduslikul alusel oli objektiivselt võimalik kaks põhisuunda ja et agrariküsimus oli Eestiski XX sajandi algul päevakorra esimeseks ja kõige teravamaks küsimuseks. Isegi veel 1919. aasta suvel tunnistas J. Anvelt, et «Eestis, kus rahva enamus põlluharimisest elab, seisab maaküsimus esimesel kohal»³⁴ (käsitledes tollal küsimust muidugi juba sotsialistliku revolutsiooni seisukohalt).

Esimese Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooni päevil rõhutas V. I. Lenin, et niikaua kui suurmaamandide eksproprieerimise loosung päevakorral seisab, niikaua kui käib rahvahulkade võitlus «kapitalistliku arenemise paremate tingimuste eest», on ka «olemas objektiivsed tingimused «rongi» üleviimiseks ameerika «rööbastele»».³⁵

Vaatamata kapitalismi suhteliselt tugevale arenemisele Eesti põllumajanduses möödunud sajandi lõpul ja käesoleva algul ning preisi tee domineerimisele, ei suutnud valitsevad klassid tsaarivõimu ajal siin kunagi saavutada selle tee täielikku kindlustumist. Preisi tüüpi agraritee ei saavutanud siin nagu Venemaalgi sellist seisundit, mis oleks võtnud

³⁴ J. Anvelt, Tööraha võimuvõitluse kindlustamisest, lk. 31.

³⁵ V. I. Lenin, Mõnedest praeguse ideelise segaduse allikatest. Teosed, 16. kd., lk. 78.

päevakorralt kõik lootused ameerikalikule teele. Vastupidi, XX sajandi algul väljavaated ameerika tüüpi kapitalismi võimalusele hoopis tugevnesid. Nende väljavaadete majanduslikuks aluseks olid farmerliku talumajanduse edusammud just sellal ning junkurliku mõisamajanduse suurenevad raskused, mis eriti ähvardavaks muutusid Esimese maailmasõja aastail. Just seetõttu, et kumbki kahest agraarteest ei olnud veel võitnud, polnud lõppenud ka nende ajalooline võitlus. Järelikult tuleb nii selleaegset vene valitsuse ja rüütelkondade kui ka eesti parempoolse kodanluse («großbauerite») agraarpoliitikat hinnata preisi tee kindlustamise aspektist. Kuigi kapitalismiajastu oli Eestis alanud juba 1860-ndatel aastatel, ei olnud kapitalismi rahvuslik tee siin lõplikult välja kujunenud isegi veel XX sajandi algul. Ka Eesti kohta kehtib Lenini arvamus, mille ta esitas kirjas I. Skvortsov-Stepanovile 1909. aasta lõpul, et «Venemaal kodanliku arenemise lõpliku väljakujunemise rahvuslikuks küsimuseks on just agraarküsimus (isegi kitsamalt: talurahvaküsimus)».³⁶

Küsimuse teoreetiline asetamine leninlikult on eriti oluline Eesti kodanliku agraararengu, selle ümber käiva võitluse ning siinse agraarkapitalismi arenemisastme mõistmiseks. A. Tobien jt. baltisaksa uurijad armastasid Balti kubermangude agraarkorda võrrelda Saksamaa omaga ja rõhutada nende lähedust. Nagu nägime, arvas H. Pöögelmangi, et sinne küla sotsiaalne areng on «palju enam Lääne-Euroopa kui Venemaa laadi», põhjendades seda väidet maaproletariaadi ülekaaluga osaga ning kapitalistliku põllumajanduse täieliku valitsemisega. Lenin aga näitas vaidluses I. Skvortsov-Stepanoviga, kuidvõrd vajalik on seda laadi kõrvutamisel ja võrdlemisel arvestada ajastut. Kui Venemaal XX sajandi algul käis alles võitlus kahe agraartee vahel, siis Saksamaal oli preisi tee võitnud juba 1871. aastaks, mistõttu kummagi maa kapitalismiajastud on «printsipiaalselt erinevad: ajastu *enne* kapitalismi rahvusliku tee lõplikku väljakujunemist ja ajastu *pärast* niisugust väljakujunemist».³⁷

Juba XIX sajandi keskpaiku küpses baltisaksa mõisnikel kava, kuidas mõisamajapidamise kohandada areneva kapitalismiga. Uueks põhiliseks viisiks pidi saama mõisamajandamine sulastega (Knechtswirtschaft). See ei tähendanud aga sugugi majandamist täiesti vabade põllutöölistega, vaid omapärast ülelinekusüsteemi. Selleks nähti 1849.-1860., 1856. ja 1865. aasta seadustes ette jätta talupoegade kasutuses olevatest maadest teatud osa mõisa käsutusse. Niimoodi loodud kvoodi- ja kuuendikumaad vastasid sisuliselt Vene kubermangudes esinenud ärälõigetele (*otrezok'*itele). On üldiselt teada, kuidvõrd suurt tähelepanu osutas V. I. Lenin ärälõigete küsimusele, eriti enne, kuid ka pärast Esimest Vene revolutsiooni. Pärissorjuse otsustava likvideerimise korral «hariks maad vaba farmer», agraarküsimusega venitamise puhul aga «orjastatud maamees ja ärälõigatud maade abil «majandav» härra».³⁸ Viimane esineb sel puhul mitte kui ettevõtja-kapitalist, vaid kui liigkasuvõtja, kes talupoja vaesust kasutades omandab tema töö poolmuidu. Ka kvoodi- ja kuuendikumaad võimaldas teorendi tegeliku püsimume ning võlaorjuse vaba palgatöö asemel, tekitades nagu ärälõikedki «orjastamise erilise vormi».³⁹

Pidades kvoodi- ja kuuendikumaad Liivi- ja Eestimaal vastavaiks ärälõigetele Venemaal, ei tohi siiski unustada nende kahe maavalduskategooria erinevusi. Viimased juhtuvad maakasutusviisi erinevusest: siin juba feodaalajal täielikult juurdunud taluline maakasutus, vene aladel kogukondlik jaosmaasüsteem. Sellest tingitult toimus ka talumaa tegelik ärälõikamine erinevalt. Siinseks viisiks oli teatud talude või talude rühma eraldamine kvoodi- ja kuuendikumaaks ning selle järgnev täielik mõisastamine, sulastemajandiks muutmine või teorendikohaks jätmine. Arusaadavalt puudutas niisugune ärälõikamine valusalt eeskätt nende talude seniseid pidajaid, mitte aga teisi peremehi, kes kujutasid endast valdavalt enamust ja kelle pidamisel olevad kohad asusid vaku- või rendimaal, mille kasutamine oli talurahvaseadustega tagatud ainult talupoegadele. Vene külas seevastu puudutasid ärälõiked enam-vähem kõiki talupoegi ning ärälõigete tagasi-

³⁶ Sealsamas, lk. 105.

³⁷ Sealsamas, lk. 107.

³⁸ V. I. Lenin, Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. Teosed, 15. kd., lk. 67; vt. ka poleemikat, mis 1903. aastal toimus P. Masloviga: V. I. Lenin, Vastus meie programmi projekti arvustajatele. Teosed, 6. kd., lk. 400, 401.

³⁹ V. I. Lenin, Vastus meie programmi projekti arvustajatele. Teosed, 6. kd., lk. 404.

nõudmisest oli huvitatud valdav osa talupoegkonnast. Seetõttu ühendas äralõigete küsimus vene külas maaproletariaati rikka talurahvaga mõnevõrra teisiti ja sügavamalt kui Eestis ja Lätis, kus äralõiked talumaal paiknevaid peremehi puudutasid tavaliselt vaid kaudselt, mitte vahetult. Äralõigatud maa sotsiaal-majanduslik olemus polnud aga siingi midagi muud kui agraararengut pidurdav pärisorjuse jäänus.

Äralõigete tagasiandmise nõudmisele leninlikus agraarprogrammis kuni Esimese Vene revolutsioonini vastas täielikult eesti talupoegade nõudmine mõisastatud maade tagasiandmise ning kvoodi- ja kuuendikumaa talumaaga võrdsustamise kohta. Talupoegade maavalduse laienemine «eriliste maatükkide arvel, mis põhjustavad puhtpärisorjusliku ikke», kiirendaks kapitalismi arenemist. «Äralõigete tagasiandmine tõstab talurahva elatustaset, suurendab siseturgu, tugevdab nõudmist palgatööliste järele linnades ning samuti ka nõudmist palgatööliste järele rikkaste talupoegade ja mõisnike poolt, kes mõningal määral kaotavad teorendisüsteemil põhjeneva majapidamise alustoe.»⁴⁰ V. I. Lenin rõhutas, et see oleks kõige rohkem vajalik ja kasulik just kehvtalurahvale, kes kannatab orjastamise ja teorendi all, see tõstaks järsult tema revolutsioonilist energiat ning kiirendaks ideelis-poliitilist lõhet maaproletariaadi ja kodanluse vahel. Need V. I. Lenini järjekindlalt arendatud mõtted äralõigatud maa küsimuses aitavad meid vääriliselt hinnata ka Eestis ja Lätis kuni Oktoobrirevolutsioonini kvoodi- ja kuuendikumaa ümber käinud võitlust. Selles küsimuses tekkis tollal üsna mahukas trükisõna, kuid hiljem pole uurijad selle probleemi vastu enam tõsist huvi tundnud.

Mõisa-, kvoodi- ja kuuendikumaal asuvaid renditalupoegi oleme õigustatud lugema veel teorendi- või üleminekusüsteemi kuuluvaiks ning mõisa poolt orjastatud talurahvaks. Selle talupoegade kihi suuruse kindlakstegemine võimaldab meil ühtlasi määrata poolfeodaalse mõisa püsimise astet maa eri rajoonides, kuna täiesti kapitalistlikuks suurmajandiks kujunenud mõisates lasti need maad tavaliselt müügiele.

Lõuna-Eesti maakondades koos Saaremaaga moodustas eramõisates olev kvoodimaa 1898. aastal 13,7 protsenti kogu kvoodi- ja talumaast, kusjuures kvoodimaast oli müüdüd ainult 28,9 protsenti (kõige rohkem Pärnumaal — 37,3, kõige vähem Saaremaal — 5,9%), talumaast aga oli samal ajal müüdüd juba 79,1 protsenti.⁴¹ Eramõisate maaomandi jagunemisest annab ülevaate tabel 2.

Tabel 2
Eramõisate maaomandi jagunemine 1898. aastal

	Maksuvaba mõisamaa		Kvoodimaa		Talumaa		Kokku
	tiinudes	%-des	tiinudes	%-des	tiinudes	%-des	
Tartumaa	232 486	79,8	18 561	6,4	40 197	13,8	291 244
Võrumaa	148 203	86,9	12 030	7,1	10 251	6,0	170 484
Viljandimaa	133 445	87,5	17 305	11,3	1 860	1,2	152 610
Pärnumaa	172 697	86,7	14 771	7,4	11 835	5,9	199 303
Saaremaa	54 015	44,7	5 186	4,3	61 563	51,0	120 764
Kokku:	740 846	79,3	67 853	7,3	125 707	13,4	934 406

Nagu tabelist 2 näeme, valitses Saaremaal veel täielikult teorent ja võlaorjus, mandri-maakondadest esines seda kõige rohkem Tartumaal.

Talupoegade kasutuses oleva maa jagunemisest Põhja-Eestis rüütelkonna andmetel XIX sajandi lõpuks annab ülevaate tabel 3.

Näeme, et teorendi osatähtsus oli Põhja-Eestis hoopis suurem kui Lõuna-Eestis. Talupoegade kasutuses olevast kuuendiku- ja mõisamaast oli müüdüd küllalt väike osa, välja arvatud Järvamaa, müümata osast aga oli üle 51 protsendi sõnaselgelt teorendil. Lisaks

⁴⁰ Sealsamas, lk. 405—406; vrd. V. I. Lenin, Vene sotsiaaldemokraatia agraarprogramm. Sealsamas, lk. 111.

⁴¹ RAKAL (= NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskarihiiv Leningradis), f. 1282, nim. 3, s.-ü. 274, l. 186 p.

tuleb mõisamaal esinevaid raharendikohti pidada põhiliselt võlaorjuslikeks. Isegi müümata talurendimaast kandis vähemalt 9 protsenti teorendikoormat. Kui võtta rendikohtade järgi, siis oli täiesti või osaliselt teorendil olevate talupoegade protsent raharentnikega võrreldes veelgi suurem, kuna see rõhuv rendiliik lasus eelkõige väikekohtadel. Puht teorendil oli mõisamaal asuvatest rendikohtadest 57, talumaal asuvatest aga 12 protsenti.

Need andmed kinnitavad veenvalt V. I. Lenini üldistusi ärälõigatud maade teo- ja võlaorjuslikust olemusest ning pidurdavast toimest nii talu- kui ka mõisamajapidamisele. Sellest oligi tingitud kõnesoleva maakatgoria likvideerimise nõudmise aktuaalsus. Selle talupoegade poolt vihatud maakatgoria säilitamine oli tsaarivalitsuse ja baltisaksa mõisnike preisiliku agrarpoliitika peajooni. Alles proletariaadi võit pühkis ta koos mõisnikega minema.

Tabel 3

Talupoegade kasutuses oleva maa jagunemine Põhja-Eestis XIX sajandi lõpul*

		Ostetud		Raharendil		Teorendil		Kokku tiinudes
		tiinu	%	tiinu	%	tiinu	%	
Harjumaa	M**	6 625	14,9	16 827	37,9	20 994	47,2	44 446
	T**	120 857	54,7	91 277	41,4	8 628	3,9	220 762
Virumaa	M	6 326	12,6	21 102	42,0	22 835	45,4	50 263
	T	90 245	50,3	79 204	44,2	9 911	5,5	179 360
Järvamaa	M	7 993	27,1	9 288	31,6	12 166	41,3	29 447
	T	76 946	76,7	18 527	18,5	4 824	4,8	100 297
Läänemaa	M	6 067	16,2	17 946	48,0	13 364	35,8	37 377
	T	80 485	42,1	105 508	55,2	5 033	2,7	191 027
Kokku	M	27 011	16,7	65 077	40,3	69 444	43,0	161 534
	T	368 530	53,3	294 133	42,5	28 781	4,2	691 444

* Kokkuvõtted on tehtud E. v. Bodisco teoses «Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands» (Reval, 1902) avaldatud andmete alusel. Rendi- ja mõisamaal asuvate raharendikohtade puhul on arvestatud E. v. Bodisco poolt esitatud protsenti, mille ulatuses raharentnikud tasusid osa rendist töö- ja naturaalkoormistena (vt. lk. 80 ja 82 ning tabelid).

** M — mõisamaad (koos kuuendikumaaga), T — talurendimaad.

Kõik need andmed räägivad ühtlasi tohutust tribuudist, mida sajandi lõpul umbes 800 eramõisniku heaks tuli tasuda enam kui 8000 eesti teorentnikul, kes siplesid ise välja-pääsmatus viletsuses, kuna nende töö omandati poolmuidu. Sellele lisandus ligi 20 000 raharentniku iga-aastane rent, mis kokku moodustas 1 751 000 rubla ja mis suures osas ei olnud veel kujunenud kapitalistlikuks raharendiks, vaid oli ikka veel vana feodaalrendi muundunud vorm. Siingi jäeti talupoegade elulised nõudmised riiklikult normeeritud rendi, rendilepingute sõlmimise miinimumtähtaja pikendamise jms. suhtes tähele panemata.

Kolmandaks talupoegadelt feodaalse tribuudi võtmise viisiks kujunes talude müük. Iseloomustades kapitalismi kummagi arenemistee pooldajate programme, juhib V. I. Lenin tähelepanu sellele, et kui mõisniklik-junkurliku tee pooldajad soovisid maaküsimuse lahendust näha eeskätt vaid mõisnike ja talupoegade omavahelises vahekorjade selgitamises (talupoeg ostab mõisniku käest maa välja), siis revolutsioonilis-farmerliku tee pooldajad taotlesid, et talupoegi peab maaga varustama riik, makstes vajaduse korral mõisnikele vaid teatud hüvitust.⁴² Tsaarivalitsuse ja Balti rüütelkondade koostöö tagajärjel suruti eesti ja läti talurahvale peale maa väljaostmine, milles määravaks pooleks jäi mõisnik. Talupoegade kestvaid nõudmisi riikliku normeeritud hinna ja sundmüügi kehtestamise kohta ei võetud kuuldagi. Mõisnike suvast sõltuvana ei olnud talude päri-

⁴² V. I. Lenin, Kadetid, trudovikud ja töölispartei. Teosed, 10. kd., lk. 427—428.

seksostmine mitte lihtsalt kapitalistlikule korrale omane maostmine, vaid see kujunes sisuliselt valdavas osas feodaalseks väljaostuks. Seepärast oli taludeost Eestis küllalt pikaldane, perioodiliselt kõikum ja territoriaalselt väga ebaühtlane protsess. Ostutalud koormati aastakümneteks võlgadega, mis takistas tootlike jõudude arenemist. Ülevaate Lõuna-Eesti eramõisatest ostetud talude võlgadega koormatusest 1898. aastal annab Liivimaa kubermangu statistika komitee poolt kogutud andmetel⁴³ tabel 4.

Tabel 4

Lõuna-Eesti eramõisatalupoegade valduste koormatus võlgadega, %

	Talu- maast müüdud	Võlga- deta	Võlga- dega	Võlgnesid			
				mõis- nikule	pan- gale	mõle- male	teise- tele
Tartumaa	79,5	6,2	93,8	49,1	85,5	42,8	2,0
Võrumaa	92,6	6,0	94,0	53,1	72,4	32,2	0,7
Viljandimaa	98,4	11,0	89,0	38,7	79,0	29,4	0,6
Pärnumaa	85,4	13,1	86,9	40,0	67,2	22,9	2,5

Põhja-Eestis, kus massiline taludeost arenes mõnevõrra hiljem ja sajandi lõpuks oli talumaast müüdud ainult 52 protsenti, oli ostutalude võlgnevus muidugi veelgi suurem. Järelikult oli preisilikule agraararengule tüüpiliste «großbauerite» kiht veel sajandivahe- tselgi küllalt kitsas ning ostuperemeeste enamik vaevles võlakoorma all. Alles Oktoobri- revolutsioon vabastas talupojad sellestki.

Ometi pandi just taludeostuga alus uue, kodanliku maavalduse kujunemisele ning mõisnike oma piiramisele. 1897.—1899. aastal oli maast talupoegade omanduses umbes 32 protsenti, kakskümmend aastat hiljem 42 protsenti. XIX sajandi viimase neljakümne aasta jooksul otsid talupojad aastas keskmiselt 32 788 ha, ajavahemikus 1900—1919 aga 22 474 ha maad. Järelikult taludeost imperialismiperioodil aeglustus, kuigi mõisnike omandist oli Oktoobrirevolutsiooni eel talupoegade käes rendil veel 22,9 protsenti.

Mõisamajapidamise privilegeeritud soodustuste hulgas ei olnud sugugi viimasel kohal avalike maksude äärmiselt ebaühtlane jaotus. Seda ebaühtlust suurendas asjaolu, et kõik naturaalkoormised (näit. teetegemine, ehitustööd jms.) lasusid peamiselt talu- maal. See oli feodaalajast pärineva mõisnikliku maavalduse üks põhijooni. «Muidugi on need ainult vormi poolest maksud,» kirjutas V. I. Lenin tabavalt, «tegelikult aga on see endine «orjastatud seisuse» pärisorjuslik eksploateerimine».⁴⁴ Igati püüdsid seda säilitada mõisnikud, visalt taotlesid selle muutmist ja maksude võrdsustamist talupojad. Viimaste nõudmised selles osas püsisid alates mõõdunud sajandi 60-ndatest aastatest läbi aasta- kümnete peaaegu muutumatult päevakorral. Ametlikel andmetel tuli veel XIX sajandi lõpulgi makse mõisamaa tiinu kohta 2,28, talumaa tiinu kohta aga 4,93 kopikat,⁴⁵ seega üle kahe korra rohkem. Samasugune ebavõrdsus esines ka kiriku heaks võetavates mak- sudes, mis oma kogusummalt kuni 1890. aastani ületasid avalike maksude aastakeskmise. Liivimaa kubermangus kandis pastorite heaks võetavatest maksudest üle 72 protsenti talumaa ja ainult ligi 28 protsenti mõisamaa. (Samal ajal määrati enam kui kolmveeran- dis Liivimaa maakihelkondades pastor patronaadiõiguse alusel mõne suurmõisniku poolt.)

Kohalike maksude jaotussüsteemi põhipuudust süvendas vana feodaalajast pärinev maadehindamine adramaa alusel, mis talumajapidamisele oli väga kahjulik ning mille äramuutmist talupojad hiljemalt 60-ndatest aastatest alates järjekindlalt nõudsid. Alles sajandi lõpul hakkas ka valitsusringkondades maad võtma arusaamine selle hindamissüs- teemi täielikust kõlbmatusest kaasaegses põllumajanduses. Järelikult oli see niisugune igand, mis sattus vastuollu isegi preisi tüüpi agraarrevolutsiooni vajadustega.

⁴³ RAKAL, f. 1282, nim. 3, s.-ü. 274, l. 172.

⁴⁴ V. I. Lenin, Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul. Teosed, 15. kd., lk. 91.

⁴⁵ RAKAL, f. 1263, nim. 2, s.-ü. 5447, l. 13 p. Tegelikult oli maksude vahekord veel rohkem talumaa kahjuks, sest peaaegu ainult talumaal lasuvad avalikud naturaalkoormi- sed olid rahasse ümber hinnatud madalalt.

Kõik need äärmiselt ebavõrdsed maksud, mida tuli tasuda aastast aastasse, moodustasid ühe osa sellest tohutust ühiskondlikust tribuudist, mida talupojad pidid kandma endiste pärisorjapidajate, junkruteks muutuvate mõisnike kasuks, selleks et viimaste suurmajandid võiksid olla ratsionaalse põllumajanduse «eessammujateks». Aga mis eeskujust saab kõnelda niivõrd ebavõrdsete tingimuste kehtides, kui talupoegade maavaldus oli junkurliku suurmajandi väljaarendamise kasuks kaudselt mitmekordselt maksustatud. Preisilik agraarareng lõi vaid näilisel eeskujulikum suurmajandid. Tegelikult aga olid need kujunenud talupoegade kulul; nende tõelisteks kandjateks olid endised talupojad — kes otseselt, kes kaudselt.

Omaette uurimisteenaks on, kuidas vana maavaldus pidurdas arvuka maaproletariaadi kodanlikult vaba arenemist, rõhus maatöölisi võlaorjusega, rusus neid pimedusega. (Seejuures ei tule vana maavalduse all mõelda üksnes mõisaid kitsamas mõttes, vaid ka kõiki talupoegade kasutuses olnud üleminekusüsteemi maakategooriaid.) Eesti küla sotsiaalse palge ja diferentseerumise üksikasjalikum kujunemiskäik möödunud sajandi teisest poolest kuni Oktoobrirevolutsioonini ootab veel uurijaid. Vaja on detailselt ja eri piirkondade kaupa välja selgitada, kuidas arenes sellal palgatöö kasutamine põllumajanduses ja kuidas muutus palgatöö olemus koos mõisa- ja palgalisi kasutava talumajanduse kaubalise ja kapitalistliku arenemisega. Eriti on see vajalik teise sotsiaalse sõja ja sotsialistliku revolutsiooni eelduste selgitamiseks.

Keskendasime tähelepanu mõningatele küsimustele, et rõhutada Lenini kontseptsiooni vanast maavaldusest kui feodaaligandite püsimise ja preisi tee majanduslikust alusest. Veel käesoleva sajandi lävel lasus kogu see pidurdav koorem eesti rahva kõigil kihtidel. Tuleb mõelda, kuidas edaspidi seda koormat uute massiliste allikmaterjalide detailse läbitöötamisega ja majandusstatistiliste meetodite abil kokkuvõtlikes arvulistes ja võrdlemist võimaldades näitajates väljendada. Teatud piirkondade kohta tuleks koostada talupoegade poolt junkurlike suurmajandite kasuks kantud ühiskondliku tribuudi bilanss ajalise läbilõikes ning näidata, kuidas need maksud ja koormised jagunesid talupoegade eri rühmade vahel. Sel teel saaksime arvudes näidata mõisamajapidamiste või nende rühmade kapitalistlikku arenguastet ning antifeodaalse komponendi osa ja tähtsust XX sajandi alguse revolutsioonides.

V. I. Lenini õpetust kodanliku agraararengu teede kohta tuleb arvestada ka nii kodanlik-demokraatlike kui ka sotsialistlike revolutsioonide võitu kergendavate või raskendavate tingimuste selgitamisel. Leniniile ei olnud õpetus kahest teest mitte ainult vahendiks, kuidas lahendada Vene agraar kapitalismi arenemise probleeme. Kuigi need teed või meetodid avaldusid vastakate põhitendentsidena just agraaralal, talurahva ja mõisnike vahelistes suhetes, ilmnisid nad ning avaldasid mõju kogu kodanlikule arenemisele, kogu klassivõitlusele. Laiemalt pidas V. I. Lenin seda küsimuseks «kodanliku revolutsiooni lõpuleviimise kahest meetodist».⁴⁶

Preisi tee ei kindlustunud Eesti ja Läti põllumajanduses lõplikult isegi käesoleva sajandi algul. See tugevdas talurahvahulkade ja maaproletariaadi potentsi kodanlik-demokraatlikus revolutsioonilises liikumises ja kujundas neist töölikklassi liitlase. Kuid isegi monarhia kukutamine Veebruarirevolutsioonis ei viinud põllumajandust ameerika teele, sest hävitamata jäi mõisnike maavaldus ning murdmata nende majanduslik võim. See oli üheks oluliseks Oktoobrirevolutsioonile viivaks eelduseks Eesti külas, sest ainult sel teel oli võimalik lahendada kodanliku revolutsiooni ülesanne agrararüüsimises. Esimeste kuude kohta pärast Oktoobrivõitu ütles V. I. Lenin, «et kogu talurahva revolutsioon on alles kodanlik revolutsioon ja et ilma *rea üleminekuteta, üleminekuastmeteta*, on mahajäänud maal võimatu teha teda sotsialistlikuks».⁴⁷ Võiksime seda tinglikult nimetada

⁴⁶ V. I. Lenin, Mõnedest praeguse ideelise segaduse allikatest. Teosed, 16. kd., lk. 77.

⁴⁷ V. I. Lenin, Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky. Teosed, 28. kd., lk. 279.

kodanliku agraararengu lõpuleviimiseks, mis oli ühtlasi esimene samm sotsialismi suunas. Teoreetilise põhjenduse sellele andis V. I. Lenin oma töös «Proletaarne revolutsioon ja renegaat Kautsky».

Põhiliselt «großbaueritest» võrsunud eesti kodanlus oli aga selleks ajaks juba preisi teega kohanenud ning ajas suurmaoamanduse säilitamise poliitikat. Ainult sotsialistliku revolutsiooni ja Kodusõja survel oli ta lõpuks sunnitud teostama kodanliku maareformi, mis tähendas ameerika teele asumist. Hämmastava läbinägelikkusega oli V. I. Lenin fikseerinud seda laadigi võimaluse. 1918. aasta novembris kirjutas ta: «Maa natsionaliseerimine, mille Venemaal on läbi viinud proletariaadi diktatuur, kindlustas kõige rohkem kodanlik-demokraatliku revolutsiooni lõpuleviimise, isegi sel juhtumil, kui kontrrevolutsiooni võit oleks natsionaliseerimisel tagasi pööranud maa jagamisele.»⁴⁸

Muidugi ei kujutanud kodanlik maareform Eestis enesest kaugeltki ameerika tee parimat varianti, mida nägi ette omal ajal V. I. Lenin proletariaadi ja talurahva diktatuuri tingimustes. Ei, see oli kontrrevolutsioonilise kodanliku diktatuuri variant, nagu ka Lätis ja mõnel pool mujal. Ometi tähistas see Eestis kapitalismi rahvusliku tee lõpliku väljakujunemist ning kodanliku agraararengu kahe tüübi vahel käiva ajaloolise võitluse hilinenud lõppu. Eesti kontrrevolutsiooniline kodanlus teostas selle töörahva arvel. Ühtlasi aga jäi eesti kodanlus nüüd ilma oma ideoloogilisest vahendist kehvtalurahva ja maatööliste pimestamiseks natsionalismi uimaga ja sotsiaalse demagoogiaga. Ameerikalik tee Eestis, samuti Lätis, Leedus ja mitmel teiselgi endisel preisi tee maal, paljastas varsti oma tõelise ekspluaatorliku näo. Agraarküsimuse lõpliku lahenduse võis tagada ainult sotsialistlik või rahvademokraatlik revolutsioon.

Nagu juba märkisime, on V. I. Lenini õpetusega kapitalismi kahest arenemisteest põllumajanduses õige tihedasti seotud tema seisukohad kodanlik-demokraatliku revolutsiooni täieliku või ebatäieliku võidu küsimuses. Täielikult lõpule viidud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni loogiliseks koostisosaks on ka feodaalse maavalduse likvideerimine ning ameerika tee võidulepääs, ebatäieliku, poolel teel peatuma jäänud revolutsiooni puhul võidab tavaliselt preisi tee. Siiski pole need mõistepaarid täielikult kattuvad ja ajaloo dialektika kujunes nii, et isegi sellisel maal nagu Saksamaa, kus, nagu nägime, 1870-ndatel aastatel võitis ja kindlustus preisi tee, jäid kodanlik-demokraatliku revolutsiooni anti-feodaalsed ülesanded aktuaalseiks. Nii aga ei kujunenud olukord mitte üksi Saksamaal, vaid ka mitmes teises Ida- ja Kesk-Euroopa riigis, kusjuures mõnedes neist, nagu näiteks Ungaris, kus feodaaligandid jäid väga domineerivalt valitsema, võime isegi kõnelda sellest, et preisi tüüpi kapitalismi arenemistee ei olnud veel lõplikult kindlustunud. Üldtunnustatud seisukoha järgi oli feodaaligandite ja mõisnike suurmaavalduse püsimine neis maades seal pärast Teist maailmasõda toimunud rahvademokraatlike revolutsioonide olulisi eeldusi, selle feodaalse maavalduse likvideerimine aga — nende revolutsioonide koostisosa. On iseloomulik, et nii mõnedeski neil murrangulistel päevadel koostatud dokumentides kajastub aktuaalse revolutsioonilise võitluse seos otseselt aegade hämarusse ulatavate ajalooliste traditsioonidega, kapitalistlikult mõisniklik-preisilikult arenemisteelt revolutsioonilis-talurahvalikule arenemisteele siirdumise ülesandega. «Järgmiseks looge tingimused Valgemäe lüüasaamise»⁴⁹ tagajärgede likvideerimiseks, selleks et tšehhid maa saaks tagasi tšehhi rahva kätte,» öeldakse 1945. aasta aprillis Tšehhoslovakkia Kommunistliku Partei poolt väljaantud lendlehes. «Võõrast rahvusest aadlikud, nende röövlite järeletulijad, kes haarasid pärast Valgemäe lahingut tšehhide maad enda kätte, aetakse nüüd täielikult ja lõplikult minema.»⁵⁰ Iseloomustades 1945. aastal Ida-Saksamaal teostatud maareformi, rõhutas W. Ulbricht, et selle eesmärgiks oli «suurmaavaldajate ja junkrute klassi majandusliku baasi purustamine ja sel viisil 1848. ja 1918. aastal lõpule viimata

⁴⁸ Sealsamas, lk. 288; vrd. V. I. Lenin, Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud Esimeses Vene revolutsioonis. Teosed, 13. kd., lk. 287, 382.

⁴⁹ 1620. a. said Praha lähedal Valgemäel toimunud lahingus tšehhid katoliikliku liiga aadliviigede käest lüüa ja algas feodaalse reaktsiooni periood tšehhi rahva ajaloos.

⁵⁰ Практикум по истории социалистических стран Европы (1944—1964). Болгария и Чехословакия. М., 1966, lk. 147.

jäänud kodanlik-demokraatliku revolutsiooni lõpuleviimine».⁵¹ Rääkides 21. juulil 1969 Poola seimi juubeliistungil peetud kõnes peaülesandeist, mis seisid rahva ees uuestisünni perioodil pärast Teise maailmasõja lõppu, märkis W. Gomulka ühena neist: «Oli vaja... likvideerida see mahajäämus, mille olid Poolas alates XVII sajandist põhjustanud magnaatide ja šlahta ülemvõim, selle järel anastajad ning lõpuks mõisnike (meie sõrendus — J. K. ja A. V.) ja kapitalistide võim II Rzeczpospolita perioodil.»⁵²

Analüüsidest rahvademokraatliku revolutsiooni arenemist Ungaris, jõuab filosoof R. Blum tulemusele, et revolutsiooni teise faasi peamiseks sisemiseks vastuoluks oli vastuolu mõisnike ja talupoegade vahel, mille lahendus demokraatliku maareformi näol kujutas endast sisuliselt antifeodaalset agraarrevolutsiooni. 18. märtsil 1945 Ungaris väljaantud maadekreedi alguses öeldakse, et ta eesmärgiks on «ungari talurahva sajanditepikkuse unistuse täideviimine ja talle tema põlisvara — maa — kätteandmine suurmaavalduse süsteemi likvideerimise teel».⁵³ Oma põhjalikus uurimuses, mis käsitleb Ungari külas aastail 1944—1948 teostatud sotsiaalseid ümberkujundusi, rõhutab ajaloolane A. Puškaš, et nende reformidega viidi lõpule see, mis 1920. aasta kodanliku agraarreformiga teostatamata jäi, viidi võidule kapitalismi revolutsiooniline, talupoeglik arenemistee põllumajanduses.⁵⁴

Kapitalismi revolutsioonilise arenemistee potentsiaalsed sisemised jõuresivid — nii majanduslikud kui ka sotsiaalsed — kujutasid endast olulist tegurit, mis aitas kaasa rahvademokraatlike revolutsioonide võidulepääsule, järelikult ka sotsialismile üleminekuks Kesk- ja Ida-Euroopa maades, kui algas kapitalistliku süsteemi üldkriis. Talurahva edasise saatusel kujunemisel ei etenda see ajalooline veelahe maade vahel, kus võitis üks või teine kapitalismi arenemistee, enam olulist osa. Moskvas 1960. aasta novembris toimunud kommunistlike ja töölispartei esindajate nõupidamise avalduses rõhutatakse: «Lenini koöperatsiooniplaan on tõestanud, et tal on suur eluline tähtsus nii nende maade seisukohalt, kus talurahva sügav kiindumus maaraomandisse oli kauaaegseks traditsiooniks, kui ka nende maade seisukohalt, kus alles hiljuti tehti lõpp feodaalsetele suhetele.»⁵⁵

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
18. VIII 1969

Ю. КАХК, А. ВАССАР

ЛЕНИНСКОЕ УЧЕНИЕ О ДВУХ ПУТЯХ РАЗВИТИЯ КАПИТАЛИЗМА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ И ПРОБЛЕМЫ АГРАРНОЙ ИСТОРИИ ЭСТОНИИ

Резюме

Применение учения В. И. Ленина о двух путях развития капитализма в сельском хозяйстве привело к качественному перелому в аграрной историографии Эстонии. Если представители прибалтийско-немецкой апологетической школы, а вслед за ними отчасти и эстонские буржуазные историки суть аграрного развития в первой половине XIX в. видели в реформаторской и рационализаторской деятельности местных помещиков, то эстонские советские историки, опираясь на учение Ленина, раскрыли тормозящее влияние феодально-барщинной системы и выявили прогрессивное значение антифеодальной борьбы крестьянства. Два пути в аграрном развитии намечаются примерно со времени формаль-

⁵¹ W. Ulbricht, Die Bauernbefreiung in der Deutschen Demokratischen Republik. Bd. 1. Berlin, 1961, lk. 101.

⁵² W. Gomulka kõne Poola RV Seimi pidulikul istungil 21. juulil 1969. «Rahva Hääl» 23. juulil 1969.

⁵³ Р. Н. Блюм, Роль гегемонии пролетариата в перерастании демократической революции в революцию социалистическую в Венгрии. (Движение и разрешение противоречий революционного процесса). Тарту, 1960, lk. 13, 24—26.

⁵⁴ А. И. Пушкаш, Борьба за аграрные преобразования в Венгрии (1944—1948 гг.). М., 1959, lk. 19—20.

⁵⁵ 1957. ja 1960. aastal Moskvas toimunud kommunistlike ja töölispartei esindajate nõupidamiste dokumendid. Tallinn, 1964, lk. 34.

ного освобождения эстонских крестьян законами 1816—1819 гг., но период господства капиталистических производственных отношений и интенсивного соперничества этих двух путей развития капитализма берет свое начало от буржуазных реформ 1849—1860 гг. Развитие элементов капиталистического уклада по прусскому пути лежало в основе и той внутриклассовой борьбы, которая велась между различными дворянскими группировками во время подготовки и осуществления аграрных реформ.

Во второй половине XIX в. и в начале XX в. прибалтийские губернии относились к райсам, где аграрные отношения складывались при наиболее развитом капитализме в земледелии. Тем не менее складывание чисто капиталистического юнкерского хозяйства в Эстонии еще не завершилось и к 1917 г. — не утвердился еще окончательно национальный путь развития капитализма. Капиталистические крупные хозяйства прибалтийских помещиков характеризовались прибалтийско-немецкими дворянскими исследователями как единственные мыслимые носители сельскохозяйственного прогресса. На самом же деле они были экономической основой устойчивого сохранения феодальных пережитков, которые тормозили развитие производительных сил и производственных отношений и тяжким бременем ложилось на крестьянство, а косвенно — на общество в целом.

Арендные крестьяне, занимавшие помещичьи кватные и шестидольные земли, представляли собой еще широкий слой поработенного мзой крестьянства. Удельный вес отработок и кабалы сильно варьировал поезде, в наибольшей мере они практиковались на о. Сааремаа, в наименьшей мере — в Вильяндиском уезде. Из сданных в аренду крестьянам помещичьих и шестидольных земель в Северной Эстонии в конце XIX и начале XX вв. на отработочной ренте находился приблизительно 51%, а из арендованных крестьянами земель — 9%. Даже значительная часть взимаемой мзой денежной аренды не превратилась еще в капиталистическую денежную ренту, а оставалась лишь превращенной формой старой феодальной ренты. Продажа хуторов в подавляющем большинстве случаев оказывалась феодальным выкупом, в силу чего этот процесс в Эстонии принял весьма затяжной характер и протекал неравномерно. В 1860—1899 гг. путем продажи во владение крестьян перешло 32 процента земли (в среднем 32 788 га в год), в 1900—1919 гг. этот процент возрос до 42 (в среднем 22 474 га в год). Следовательно, темпы выкупа хуторов в период империализма замедлились. Крайне неравномерное распределение публичных и церковных податей и повинностей в ущерб крестьянству также представляло собой один из феодальных пережитков.

Таким образом, аграрное развитие по прусскому пути породило лишь внешне образцовые крупные хозяйства. Формирование и сохранение их стало возможным благодаря тяжелой общественной дани, которую несли крестьяне. Но даже в таких неравных условиях фермерское крестьянское хозяйство сумело продвинуться в своем развитии вперед, особенно с начала XX в.

Старая форма землевладения сохранялась еще после Февральской революции и борьба между двумя путями аграрного развития продолжалась, это было одной из важных предпосылок, толкавших эстонскую деревню в Октябрьскую революцию, так как только этот шаг мог обеспечить решение задач буржуазной революции по аграрному вопросу.

Произведенную под нажимом социалистической революции и гражданской войны буржуазную земельную реформу 1919 г. также следует оценивать в свете ленинского учения о двух путях развития капитализма в сельском хозяйстве. Эта земельная реформа в Эстонии знаменовала собой окончательное оформление национального пути развития капитализма и запоздалое завершение исторической борьбы между двумя типами буржуазного аграрного развития. Но контрреволюционная буржуазия Эстонии провела ее за счет трудового народа. Окончательное разрешение аграрного вопроса могла обеспечить только социалистическая революция, котская и совершилась в 1940 г.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
18/VIII 1969

J. KANK, A. VASSAR

ДИE LENINSCHЕ LEHRE VON DEN ZWEI ENTWICKLUNGSWEGEN DES KAPITALISMUS IN DER LANDWIRTSCHAFT UND DIE PROBLEME DER AGRARGESCHICHTE ESTLANDS

Zusammenfassung

Der Artikel befaßt sich mit W. I. Lenins Lehre von dem «preußischen» und dem «amerikanischen» Weg der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft, deren Anwendung zu einem qualitativen Umschwung in der agrarischen Historiographie Estlands führte.

Hatten die Vertreter der baltisch-deutschen apologetischen Schule und ein Teil der estnischen bürgerlichen Historiker die Triebkräfte der agrarischen Entwicklung der ersten

Hälfte des 19. Jhs. in der reformatorischen und rationalisierenden Tätigkeit der Großgrundbesitzer erblickt, so haben dagegen die sowjetestnischen Geschichtsforscher auf Grund der Lehre W. I. Lenins die hemmende Wirkung des feudalen Frondienstsystems und die progressive Bedeutung des antifeudalen Kampfes der Bauernschaft beleuchtet. Die Möglichkeit der zwei Wege der Entwicklung des Kapitalismus konnte etwa seit der formellen Befreiung der estnischen Bauern durch die Gesetze von 1816—1819 vorhanden gewesen sein. Jedoch müssen wir sagen, daß es erst die bürgerlichen Reformen von 1849—1860 waren, welche die Periode des Kapitalismus und des realen Wettbewerbs der beiden Wege in der Entwicklung des Kapitalismus einleiteten. Die erstarkenden Elemente des preußischen Weges lagen auch dem Kampfe zugrunde, der sich innerhalb der Großgrundbesitzerklasse zwischen den verschiedenen Adelsgruppen während der Vorbereitung und Verwirklichung der Agrarreformen entfaltete.

In der zweiten Hälfte des 19. Jhs. und am Anfang des 20. Jhs. zählten die baltischen Gouvernements zu den Gebieten, wo die kapitalistischen Verhältnisse in der Landwirtschaft am meisten entwickelt waren. Dessenungeachtet war die Herausbildung der kapitalistischen Junkerwirtschaft in Estland im Jahre 1917 noch nicht ganz abgeschlossen: der endgültige nationale Entwicklungsweg des Kapitalismus hatte noch nicht feste Gestalt angenommen. Die kapitalistischen Großwirtschaften der baltischen Gutsbesitzer wurden von den baltisch-deutschen adligen Forschern als die einzig denkbaren Träger des landwirtschaftlichen Progresses charakterisiert. In der Tat aber bildeten diese Großwirtschaften die ökonomische Basis der Beibehaltung feudaler Überbleibsel, welche die Entwicklung der Produktivkräfte und Produktionsverhältnisse hinderten und für die Bauernschaft, indirekt aber auch für die ganze Gesellschaft eine schwere Last waren.

Die auf Hofland, auf Quoten- und Sechstelgrundstücken sitzenden Pachtbauern stellten eine breite Schicht geknechteter Bauernschaft dar. Der Anteil der in die bürgerliche umgemodelten Fronwirtschaft variierte je nach den Kreisen ziemlich stark, — am größten war er auf der Insel Saaremaa, am geringsten im Kreise Viljandimaa. Die Pacht für die Hofsländereien wurde in Nordestland am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jhs. zu 51% durch Handdienste entrichtet, die Pacht für Bauernländereien aber zu 9%. Auch ein bedeutender Teil der vom Gute eingetriebenen Geldrente konnte noch nicht als kapitalistisch betrachtet werden, sondern erst als eine modifizierte Form der Ablösungsrente. Der Verkauf der Bauerngesinde erwies sich in der Mehrzahl der Fälle als feudaler Loskauf, so daß dieser Prozeß in Estland sehr langwierig war und unregelmäßig verlief. In 1860—1899 erwarben die Bauern käuflich 32% des Grund und Bodens (durchschnittlich 32 788 ha im Jahr), in 1900—1919 aber stieg dieses Prozent auf 42 (durchschnittlich 22 474 ha im Jahr). Folglich hatte sich das Loskauftempo in der imperialistischen Periode verlangsamt. Die äußerst unregelmäßige, die Bauernschaft benachteiligende Verteilung der öffentlichen und kirchlichen Abgaben und Lasten bildete gleichfalls ein Überbleibsel des Feudalismus.

Die den preußischen Weg einschlagende agrarische Entwicklung rief also bloß äußerlich vorbildliche Großwirtschaften ins Leben. Ihre Herausbildung und Erhaltung war nur deshalb möglich, daß die Bauern den Junkern einen übergroßen Tribut entrichteten mußten. Trotzdem aber vermochten die Bauern — besonders seit dem Beginn des 20. Jhs. — in ihrer Wirtschaft Fortschritte zu machen.

Die alte Form des Grundbesitzes bestand nach der Februarrevolution weiter. Der Kampf zwischen den beiden möglichen Wegen der kapitalistischen Agrarentwicklung nahm seinen Fortgang. Dieses war ein wichtiger Faktor, der die estnische Bauernschaft für die Ideen der Oktoberrevolution gewann, denn nur diese Ideen versprachen die ersehnte Lösung der Agrarfrage.

Die unter dem Druck der sozialistischen Revolution und des Bürgerkrieges durchgeführte bürgerliche Agrarreform von 1919 muß ebenfalls im Lichte der Leninschen Lehre von den zwei Wegen der kapitalistischen Agrarentwicklung betrachtet werden. Diese Reform bedeutete in Estland die endgültige Überhandnahme des bäuerlichen Weges in der Entwicklung des Kapitalismus und einen verspäteten Abschluß des geschichtlichen Kampfes zwischen den beiden Typen der Agrarentwicklung. Die konterrevolutionäre estnische Bourgeoisie hatte aber diese Reform auf Kosten des werktätigen Volkes verwirklicht. Die Lösung der Agrarfrage stand also noch aus und wurde erst 1940 in der sozialistischen Revolution vorgenommen.

Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 18. Aug. 1969